

УДК 165.242.1: 316.61

Р. А. Арцишевський,

доктор філософських наук, професор

РОЛЬ САМОСВІДОМОСТІ У СТАНОВЛЕННІ СОЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА

У статті досліджуються сутність самосвідомості та її роль у становленні соціального суб'єкта, аналізуються різні види (генетична, ретроспективна і перспективна) та форми соціальної самосвідомості, розглядаються спроби використання різних форм соціальної самосвідомості в процесі самовизначення сучасного українського суспільства.

Ключові слова: самосвідомість, соціальний суб'єкт, соціальна інтеграція, соціальна ідентифікація, світогляд.

Аннотация. Арцишевский Р. А. Роль самосознания в становлении социального субъекта. В статье исследуются сущность самосознания и его роль в становлении социального субъекта, анализируются разные виды (генетическая, ретроспективная и перспективная) и формы социального самосознания, рассматриваются попытки использования различных форм социального самосознания в процессе самоопределения современного украинского общества.

Ключевые слова: самосознание, социальный субъект, социальная интеграция, социальная идентификация, мировоззрение.

Annotation. R. A. Artsyshevskij. The role of self-consciousness at the formation of the social subject. It is investigated at the article the self-consciousness's essence and its role at the formation of the social subject. It is analyzed different types (genetic, retrospective and perspective) and forms of social-consciousness. It is considered the attempts of using different forms of social self-consciousness at the process of self-determination of Ukrainian society.

Key words: self-consciousness, social subject, social integration, social identification, world outlook.

Поняття соціального суб'єкта не зайшло поки що поширення ні в соціально-філософській, ні в соціологічній літературі. Про це свідчить зокрема й відсутність даного поняття у відповідних словниках і енциклопедіях з цих наук. А між тим це поняття є надзвичайно ємким, і його використання може бути плідним при розгляді шерегу соціальних проблем. Більше того - на мою думку, воно повинно стати одним з центральних, вихідних понять в процесі осмислення суспільства і суспільного буття.

Поняття «соціальний суб'єкт» узагальнює в собі сутнісні характеристики різних соціальних спільностей, починаючи від малої групи і закінчуючи людством в цілому, а також і особи як представника цих спільностей, оскільки саме належність до них є необхідною передумовою існування особи в якості соціального суб'єкта. Тому це поняття не може бути повністю, без певних змістовних втрат замінене ні поняттями цих спільностей, наприклад, «соціальний клас» або «нація», ні поняттями «суспільство» або «історичний суб'єкт». Дане поняття відображає *здатність різноманітних людських спільнот і особи виступати активною і свідомою стороною соціальної взаємодії, бути носієм суспільних відносин і джерелом різних форм і видів соціальної активності: діяльності, духовності, спілкування.*

В теорії ми, звичайно, можемо окремо розглядати «соціальне буття», «соціальну діяльність», «спілкування» чи «пізнання», абстрагуючись при цьому від їх конкретних носіїв або суб'єктів, відривати ці атрибути людського буття від самих людей і одне від одного, але в дійсності вони є лише невід'ємними життєвими проявами тих чи тих соціальних організмів, різними взаємозв'язаними формами їх життєдіяльності, активності. І поняття «соціальний суб'єкт» вказує нам на здатність різних людських спільностей чи окремих людей свідомо і плідно проявляти себе, свої сутнісні сили і якості в

цих формах життєдіяльності. Тобто це свідчить, що не кожна людська істота чи людська спільність може вважатися і дійсно бути соціальним суб*єктом в повному розумінні цього поняття. Звичайно, кожна з них тією чи іншою мірою є носієм цих різних форм життєдіяльності чи соціальної активності, але бути просто їх носієм і бути їх суб'єктом, творцем - це речі дещо різні.

Навіть немовля може вже щось гукати, плазувати, розрізняти з допомогою своїх органів відчуття різні зовнішні впливи, але це не значить зовсім, що воно вміє спілкуватися, діяти чи пізнавати. Лише поступово, оволодіваючи з допомогою дорослих різними формами людського досвіду і набуваючи відповідних рис і якостей, воно навчається правильно і свідомо висловлювати свої думки, здійснювати різні людські дії, цілеспрямовано пізнавати навколишній світ і самого себе. Це, як відомо, відбувається в процесі соціалізації. Але річ у тім, що не тільки людський індивід, а й різноманітні людські спільності теж повинні пройти подібний процес «соціалізації» для того, щоб стати здатними здійснювати різноманітні соціальні функції, бути соціальними суб'єктами. Натовп, як би довго він не розходився і яким великим він би не був, не здатен ні збудувати дім, ні заспівати злагоджено якусь пісню, ні навіть зіграти за правилами у футбол. Потрібен більш менш тривалий процес групоутворення, перш ніж просте зібрання людських індивідів зможе перетворитися на сталу спільноту - групу і буде здатне злагоджено виконувати певні людські діяння. Це ж саме можна сказати і про будь-яке конкретне суспільство: потрібен тривалий час його становлення і утворення перш ніж воно стане єдиним соціальним організмом, здатним виконувати багаточисельні суспільні функції і свідомо керувати своєю життєдіяльністю. Нарешті, це стосується і людства в цілому, яке на сьогодні, незважаючи на все зростаючі тенденції його об'єднання, ще не стало єдиним соціальним цілим, а тим більше - соціальним суб'єктом, здатним з користю для себе регулювати свою життєдіяльність, свої зовнішні (з природою) і внутрішні взаємовідносини, свідомо розвиватися і творити свою історію.

На основі сказаного можна відзначити, що будь-яка спільнота або людина, перш ніж набути необхідних якостей і стати соціальним суб'єктом, повинна пройти певний шлях свого становлення. Це загальновідомо. Але ще не досить звертається увага на те, що цей шлях соціального становлення є багато у чому подібний у різних соціальних суб'єктів. Тому цілком правомірно поставити питання про необхідність розробки, а в майбутньому - і створення єдиної наукової **теорії становлення соціального суб'єкта**, яка б дала можливість виявити і обґрунтувати загальні закономірності такого становлення (загальні по відношенню, наприклад, до антропосоціогенезу, етногенезу, групоутворення, становлення націй та інших людських спільнот) і на цій основі свідомо оптимізувати (а інколи і навпаки - мінімізувати чи зупинити) процес такого становлення. Сьогодні це вкрай актуально не тільки у сфері виховання підростаючих поколінь, але й в сферах соціальної педагогіки (в розумінні цілеспрямованого впливу на формування структурно-функціональних соціальних об'єднань або одиниць), соціального управління, культурної політики, державного будівництва та ін. Якби нам були зараз відомі об'єктивні закони становлення соціальних суб'єктів, то, по-перше, ми б значно швидше і з набагато меншими втратами могли б подолати труднощі перехідного періоду в Україні, який по суті і є не чим іншим, як *періодом стихійного становлення нового суспільства*, а по-друге - могли б намітити програму прискорення консолідації світового співтовариства з метою перетворення сучасного людства в реальний суб'єкт своєї подальшої історії, що на сьогодні також є однією з найбільш актуальних, з точки зору визначення стратегії розвитку і шляхів виживання людського роду, проблем [1].

Кажучи, що створення цілісної теорії становлення соціального суб'єкта - справа майбутнього, я не маю на увазі, що в цій царині соціальної теорії ще нічого не зроблено. Ні, напрацьовано вже чимало - і в галузі становлення в онтогенезі і філогенезі людини, і в галузі соціогенезу та етногенезу, і в галузі національних історій і всесвітньої історії [2]. Зараз завдання полягає

насамперед в теоретичному узагальненні існуючих наукових матеріалів та їх подальшому цілеспрямованому нагромадженні і вивченні, у розгляді різних механізмів і чинників становлення соціального суб'єкта. Одним з них є саме самосвідомість, з'ясування ролі якої в становленні соціального суб'єкта і є предметом цієї статті.

* * *

У процесі становлення соціального суб'єкта можна виділити дві сторони: з одного боку він формується як певний об'єкт або матеріальне утворення (формування організму людини, утворення якоїсь спільноти), а з другого - як суб'єкт свідомості і діяльності.

Утворення будь-якої соціальної спільноти передбачає, по-перше, наявність певної кількості людських індивідів і, по-друге, встановлення між ними якихось залежностей або зв'язків - *соціальну інтеграцію* індивідів, внаслідок якої, за законами системоутворення, виникають спільноти, що мають свої надіндивідуальні (системні або соціальні) якості і властивості. Причини, які змушують об'єднуватися людей, можуть бути різні, але наслідки такого об'єднання майже завжди одні і ті ж: встановлення між індивідами *сталих* зв'язків, які в своїй сукупності утворюють певну *соціальну структуру*, і набуття ними нових, індивідуальних за формою і соціальних (системних) за змістом, якостей, які визначаються саме належністю до даної людської спільноти, включеністю в її соціальну структуру.

Одна з найважливіших відмінностей соціальних спільнот від об'єднань тварин полягає в їх сталості і довготривалості, які забезпечуються завдяки тому, що навіть при змінності індивідів соціальна структура певної спільноти зберігається і відтворюється в кожному новому поколінні людей. Разом з тим вона не є незмінною, жорстко заданою якимись біологічними закономірностями, наприклад, статевими чи віковими особливостями індивідів, а може трансформуватися, удосконалюватися. Тому соціальні об'єднання

порівняно з біологічними є не тільки більш сталими, але й більш гнучкими, здатними змінюватися в залежності від різноманітних чинників. І, що теж важливо підкреслити, якщо будь-який біологічний вид здатний змінюватися лише через набуття окремими його представниками нових фізіологічних властивостей, то зміни, які відбуваються в процесі трансформації людських спільнот, можуть здійснюватися навіть при біологічній незмінності людських індивідів, а лише за рахунок зміни існуючих між ними відносин (соціальної структури), а також виконуваних ними функцій (діяльності) та їхньої свідомості, їхньої другої природи - культури, в якій вже діють не біологічні, а соціальні закономірності.

Як було вже з'ясовано, процес соціальної інтеграції є невід'ємною складовою становлення соціального суб'єкта як об'єкта. Цей процес може відбуватися як стихійно, під тиском різних, насамперед зовнішніх, обставин, так і свідомо, цілеспрямовано. Останнє стає можливим лише при наявності у соціального суб'єкта певної *самосвідомості*, яка є, як засвідчують вчені, невід'ємним атрибутом будь-якої історичної, етнічної, етно-соціальної, соціальної чи духовної спільноти, а також особи і одночасно - важливим показником рівня їх зрілості, сформованості [3]. Ця самосвідомість може бути більшою або меншою мірою повною (розвиненою) чи неповною, адекватною чи неадекватною (фантастичною, перекрученою), виробленою суб'єктом самостійно або запозиченою ним чи навіть нав'язаною йому зі сторони. Але в будь-якому випадку механізмом, завдяки якому відбувається соціальна інтеграція суб'єкта, є *соціальна ідентифікація* [4]. Її сутність, якщо говорити коротко, полягає у тому, що людина або людська спільнота усвідомлюють себе через ототожнення з якимись образами, символами, ролями, ідеальними (на відміну від реальних) суб'єктами, уявлення або поняття про які існують в різних формах самосвідомості, при цьому сприймаючи інтереси цих суб'єктів як свої власні і займаючи відповідну *рольову чи соціальну позицію*.

Так, в процесі становлення і самовизначення особи відбувається її ідентифікація то з якимись близькими їй або значимими для неї людьми, поведінку і навіть зовнішність яких вона старається наслідувати (*особистісно-індивідуальна ідентифікація*); то з якимись соціальними ролями (матері або батька, продавця, вчителя, нареченої, військового тощо), які вона з задоволенням виконує у процесі гри, відтворюючи спочатку виконання відповідних функцій знайомими їй чи баченими нею людьми (*особистісно-рольова ідентифікація*) і лише пізніше - будуючи свою поведінку на основі певного сценарію, створеного з врахуванням відомих їй загальних рольових вимог (*соціально-рольова ідентифікація*); то з якимись літературними героями або героями кіно і телефільмів чи телепередач про «зірок», які теж стають для неї певним взірцем наслідування не тільки в дитинстві, а й в підлітковому віці та юності (*особистісно-героїчна ідентифікація*). У всіх цих випадках, ототожнюючи себе з конкретними індивідами, соціальними ролями, образами героїв, підростаюча людина пробує формувати та інтегрувати різні прояви своєї життєдіяльності (почуття, думки, поведінку, зовнішність, відносини з іншими людьми та ін.), наслідуючи певні взірці, з якими вона себе ідентифікує. Хоча ці явища певною мірою вже розглядалися в психологічній літературі, особливо фрейдистського спрямування, однак вони заслуговують подальшого дослідження і більш повного врахування в педагогічних концепціях.

Ще більшою мірою заслуговують на це процеси ідентифікації особи з різними спільностями. В процесі соціального самовизначення особи надзвичайно важливе значення має вибір нею тих чи тих соціальних груп і спільнот, які вона усвідомлює як «свої» і з якими вона себе ідентифікує, займаючи при цьому, як вже відмічалось, відповідну групову або соціальну позицію. Така ідентифікація теж можлива лише на основі певних уявлень про ці групи або спільноти чи на основі їх самосвідомості. Ототожнюючи себе з якоюсь спільністю через засвоєння її самосвідомості, особа тим самим починає сприймати потреби, інтереси, цілі, цінності цієї спільності як свої власні, і не

тільки сприймати, а й реалізовувати, захищати, відстоювати їх у своїй діяльності, об'єктивно сприяючи зміцненню цієї спільності, її стабілізації й соціальній інтеграції, оскільки її дії та прагнення на основі спільних інтересів і цілей, представлених певним чином в самосвідомості спільності, об'єднуються з відповідними діями і прагненнями інших людей, які теж усвідомлюють свою належність до цієї спільності або ототожнюють себе з нею, сприймаючи як «свою».

Однак, щоб не спрощувати надмірно процес соціальної ідентифікації, необхідно звернути увагу на декілька суттєвих моментів. По-перше, *соціальна позиція особи*, яку вона займає на основі певної самосвідомості і через неї ототожнює себе з якоюсь спільністю, далеко *не завжди однозначно визначається її соціальними походженням або належністю*. Належачи до якоїсь однієї, наприклад, етнічної або соціальної спільності, людина в той же час свідомо чи несвідомо і в силу різних причин, які теж варті більш детального аналізу, може ідентифікувати себе з якоюсь іншою спільністю - явище, яке має надзвичайно важливе значення не тільки з наукової точки зору, але й з позицій виховної роботи та ідеологічних змагань між різними суспільними силами за свідомість людей, і тому повинне бути належним чином оцінене.

По-друге, оскільки кожна особа одночасно належить до багатьох людських спільностей, то надзвичайно важливе значення має те, з якою саме з цих спільностей вона себе цілком або в першу чергу ідентифікує, а також те, наскільки повно і адекватно представлені в суспільній та індивідуальній самосвідомості різні (етнічна, соціальна, демографічна та інші) структури суспільства та взаємовідносини і взаємозв'язки між різними існуючими спільностями, наскільки адекватно виражені в самосвідомості і соціальній позиції особи співвідношення інтересів різних спільностей та їх певна ієрархізація. Без належного врахування останнього з цих положень неможливо правильно зрозуміти такі односторонні прояви соціальної позиції особи, як її

групова (наприклад, етнічна, професійна чи політична) обмеженість, класова чи національна зацикленість, войовничий шовінізм або расизм, абстрактний космополітизм тощо.

Треба також зауважити, що соціальна позиція особи, яка складається на основі різних форм соціальної самосвідомості, є більш високим рівнем інтеграції її життєдіяльності порівняно з соціально-рольовою позицією. *Поряд з життєвою позицією особи, яка формується на основі вищих - світоглядних форм людської самосвідомості і є найвищим проявом інтеграції людської життєдіяльності, соціальна позиція особи становить сутнісну її характеристику на відміну від суто функціонального визначення особи через її соціально-рольові визначення.*

* * *

Надзвичайно важливе значення різні форми самосвідомості мають також для соціальної інтеграції різноманітних людських спільностей. Так, вже саме виникнення суспільства і формування першої сталої соціальної організації - роду було б неможливим без наявності ранніх форм міфологічної самосвідомості, серед яких, безперечно, найважливіше значення мали тотемістичні уявлення [5]. Лише при наявності певної самосвідомості, як вважають фахівці, можна говорити і про сформованість етносу, нації та інших соціальних спільностей [6]. Це пояснюється тим, що *лише за умови існування соціальної* (родової, етнічної, класової, національної, загальнонародної чи загальнолюдської) *самосвідомості окремі члени цих спільностей можуть:* а) свідомо ідентифікувати себе з цими спільнотами або з їх якимись предметними чи символічними замінниками; б) прагнути до духовної консолідації і узгодження дій з іншими членами цієї ж спільності; в) спрямовувати свої не тільки колективні, а й індивідуальні дії на задоволення не лише особистих, але й надіндивідуальних (групових або суспільних) інтересів і потреб. Для більш глибокого розуміння цих процесів необхідно детальніше зупинитися на

розгляді шляхів і способів утворення різних форм самосвідомості в процесі становлення різних соціальних суб'єктів.

Усвідомлення себе різними соціальними спільнотами може відбуватися через *самолокалізацію в різних часових вимірах*: 1) шляхом усвідомлення (міфічного чи наукового) свого походження (*генетична самосвідомість*), 2) шляхом героїзації та ідеалізації певних періодів свого минулого чи сучасності (*ретроспективна* або *героїчна самосвідомість*), 3) шляхом усвідомлення свого «призначення», своєї «історичної місії» або «законів суспільного розвитку» і вироблення на цій основі певних ідеалів і цілей свого подальшого розвитку (*проективна самосвідомість*). Однак нерідко ці різні шляхи можуть поєднуватися.

Першою формою генетичної самосвідомості, як відзначають дослідники, був тотемізм. В ньому родова група усвідомлювала себе через своє походження від якогось тваринного чи рослинного предка. Образ цього предка - тотем уособлював собою родову єдність, тому, ідентифікуючи себе з цим тотемом, кожен член родовой групи усвідомлював свою належність до неї, свій нерозривний - родинний з нею зв'язок. Пізніше тотемізм трансформувався в культ предків, культ богів-деміургів і засновників держави чи нації (Ромул і Рем, Мойсей, Кий, Лех та ін.), культу святих-покровителів і світських владик (фараонів, імператорів, фюрерів, «великих керманічів» та ін.). Цікаво, що в усіх цих формах генетичної самосвідомості діяв один і той же механізм соціальної ідентифікації: єдність (а також виключність, могутність, мудрість, непереможність тощо) соціальної спільноти тут завжди уособлювалася якоюсь фантастичною, міфічною або наділеною міфологізованими рисами реальною особою чи істотою (*соціальна персоніфікація*), через певне відношення до якої (обожнювання, поклоніння, самопожертву, безмірні любов і відданість тощо) усвідомлювала свою причетність до цієї спільноти окрема людина, яка однак при цьому нівелювалася повністю як особистість і ототожнювалася з даною спільнотою, «розчинялася» в ній. Згадаймо хоча б давньоєгипетських фараонів,

римських і китайських імператорів, пророків і «духовних пастирів» багатьох, у тому числі й найсучасніших, релігій, великих «вождів» і «корманчів» ХХ століття. У 668 р. до н. е. у Вавилоні цілий рік не існувало державності тільки тому, що його вороги викрали зображеного у вигляді бика головного бога Бела-Мардука, без присяги якому не міг бути визнаним правитель вавилонської держави. А більше ніж через 26 століть, згадуючи роки сталінського правління, одна з його свідків писала: «Ми вірили в Сталіна не як в Бога - Бога ми не знали, - а як в найідеальніше втілення Людини на землі. Нам так забили мізки, що ми впевнені були: не буде Сталіна, ми всі просто здохнемо» [7].

Заслуговує на увагу дослідників і той несумнівний зв'язок, який завжди існував між різними формами генетичної самосвідомості і різного роду зображеннями, реліквіями, геральдичними знаками, національними і державними символами, що наділялися якимись надзвичайними властивостями внаслідок їх певного зв'язку з генезою тієї чи тієї спільності та виконанням ними різних соціально-інтегративних функцій.

Ідеалізація та героїзація минулого чи сучасності в суспільній свідомості виконували різні соціальні функції, однією з яких було також вироблення соціальної самосвідомості. Ідеалізуючи своє минуле, люди одночасно виражали і певне - як правило, критичне ставлення до сучасності. Легенди про «золотий вік» або «втрачений рай» служили свого роду мірилом для оцінки «ганебної» («низької», «жорстокої») сучасності, але одночасно вони допомагали усвідомлювати той факт, що існуючий стан справ не є єдино можливим, тому вони не тільки породжували песимістичне сприйняття дійсності, а й пробуджували мрії про можливість кращого існування людей, неусвідомленим виразом яких якраз і були уявлення про «ідеальне» минуле.

Ідеалізація минулого могла породжуватися двома причинами: відсутністю якоїсь реальної історичної перспективи розвитку (подібно до того, як стара людина, не маючи жодних перспектив на майбутнє, ідеалізує свої молоді роки) або ж відсутністю розуміння і бачення якихось реальних шляхів покращення

свого становища. Проте в історії окремих народів, наприклад, у греків, іудеїв та інших, така ідеалізація, а ще більше - героїзація минулого дозволяла їм, завдяки ідентифікації себе з цим героїчним минулим, зберігати свою національну самототожність і не втрачати своєї національної самосвідомості та гідності, не ставати «манкуртами» навіть в найгірші часи своєї історії. Така «героїзація» свого минулого існує у формі національних героїчних епосів, героїчних оповідей, легенд і пісень у більшості народів землі. Тому не випадково, що спроби «відродження» якоїсь спільноти (і не обов'язково тільки національної - згадаймо хоча б «Священну римську імперію») завжди супроводжувалися посиленою пропагандою її «героїчного» минулого.

Деякі інші функції виконували ідеалізація та героїзація сучасності. Як форма соціального самоусвідомлення вони служили насамперед ідеологічному виправданню і захисту, утвердженню, збереженню і возвеличенню певного суспільного ладу. При цьому все минуле, попереднє, як засвідчують багаточисельні приклади з історії різних країн і народів, або паплюжилось, відкидалось, проголошувалося «негідним», «нерозумним», «недосконалим» чи навіть «злочинним», або ж розглядалось лише як певний шлях до існуючого «ідеального» стану речей. Останнім способом, наприклад, Гегель, як відомо, старався возвеличити як ідеальне завершення всієї людської історії одну з найвідсталіших на той час в Європі пруську монархію. По суті цим же шляхом, і досить небезуспішно, йшли й ідеологи першої країни рад та інших соціалістичних країн. І сьогодні цей засіб широко використовується для «консолідації нації» багатьма «процвітаючими» або тими, що от-от «почнуть процвітати», країнами. Своєрідними підпорками такої «ідеалізації» служить штучна героїзація різного роду акцій (військових, економічних, політичних, дипломатичних, культурних та інших), що ініціюються владними структурами, і окремих виконавців цих акцій, які завдяки засобам масової інформації дуже легко перетворюються в «національних» та інших героїв, що повинні служити своєрідним взірцем для молоді і пересічних громадян.

Надзвичайно цікавими є різні *форми проєктивної самосвідомості*. Мабуть, «народ Ізраїля» не зумів би, будучи розпорошеним по всьому світі, зберегти свою національну самобутність, а тим паче - відтворити свою національну державу, якби він жив тільки «героїчним минулим», не маючи перед собою певної історичної мети, віри в можливість здійснення біблійних пророкувань про майбутнє возвеличення єврейської нації богом Яхве. Прагнення до своєї національної незалежності і етнічної (культурної) самобутності протягом століть було властиве не тільки євреям, а й багатьом іншим народам світу, включаючи українців. Таке прагнення залишається однією з найпоширеніших форм проєктивної самосвідомості для багатьох етнічних спільностей і в наш час. Разом з тим існують й інші форми проєктивної самосвідомості, які мають важливе значення для утворення і становлення різних соціальних, політичних, духовних та інших спільностей. Серед них можна виділити всілякі *пророкування, суспільні ідеали, соціальні утопії, соціальні прогнози* тощо.

В різних формах проєктивної самосвідомості окремі люди чи людські спільноти самовизначаються по відношенню до свого майбутнього, уявлення про яке можуть виступати у вигляді бажаної мети (в ідеалі, в утопії) або розуміння невідворотних (у пророкуванні) чи можливих (у прогнозуванні) наслідків свого подальшого розвитку.

Є спільності, які взагалі свідомо створюються лише для досягнення певної мети, яка їх і об'єднує. Але є й такі, які досягають розуміння своєї мети лише на певному етапі свого становлення чи розвитку. Проте в будь-якому випадку *наявність спільної мети і прагнення до її здійснення, досягнення виступають консолідуючим стимулом і чинником в процесі їх соціальної інтеграції*. При цьому важливе значення має те, яка кількість членів спільності прониклася спільною метою, вважає її своєю, прагне до її здійснення, оскільки, як відзначав ще Карл Маркс, «ідеї стають матеріальною силою, як тільки вони оволодівають масами» і здійснюються «в кожному народі завжди лиш настільки, наскільки вони є здійсненням його потреб» [8]. У зв'язку з цим

важливо звернути увагу на те, що в різних типах суспільств проєктивна самосвідомість може реалізуватися по-різному. Так, в суспільствах деспотичних, тоталітарних, диктаторських, де вся влада належить одній людині (фараону, імператору, диктатору, вождю), визначення спільної мети теж здійснюється цією людиною, незалежно від того, як воно трактується - як проголошення її устами волі Бога (богів), як «найглибше» розуміння нею певної історичної необхідності або доцільності чи як вияв її особистих бажань, волі, розуму; в той же час «підлеглі» повинні лише сліпо вірити в цю, проголошену лідером мету і беззаперечно виконувати накреслення «корманича» тільки тому, що вони визначаються людиною, яка уособлює собою їхню єдність і спільність. В тих же суспільствах і спільностях, де панують демократичні відносини, принаймні, передбачається право кожної дорослої людини брати участь у визначенні і обговоренні спільної мети свого розвитку, а також визнається як громадянський обов'язок її активна і свідома участь у досягненні цієї мети. Але, як засвідчує історичний досвід, «демократичні Афіни» не завжди і не у всьому переважали «царську Спарту», а нерідко демократичні борюкання прокладали шлях для встановлення жорстокої диктатури, влади «грошового мішка» або «сильної руки».

* * *

Проголошення Україною в 1991 році своєї незалежності гостро поставило перед нею питання, як і перед іншими країнами Центральної і Східної Європи, про власне самовизначення. Розпад СРСР, як свого часу розпад імперії Олександра Македонського, Римської імперії, Київської Русі, Османської імперії, Речі Посполитої, Австро-угорської, Британської і Російської імперій на початку ХХ століття та інших суперетнічних соціальних утворень, призвів до появи нових етносоціальних спільностей, кожна з яких, щоб стати життєспроможним соціальним організмом, повинна пройти певний період свого становлення в якості самостійного соціального суб'єкта, що обов'язково

передбачає вироблення нової або прийняття і відповідну трансформацію якоїсь з уже існуючих форм соціальної самосвідомості.

Різноманітні спроби в останнє десятиліття самовизначення українського суспільства спричинили активізацію в ньому всіх розглянутих вище форм соціальної самосвідомості.

Так, генетична самосвідомість широко представлена історико-літературними спробами віднести виникнення «українства» до часів трипільської культури, замінити аріїв «оріями», переконати людей, не обізнаних з історією, у тому, що всі відомі нам стародавні цивілізації виникли на основі міфічної праукраїнської культури. Цей ідеологічний прийом дуже давній. Він використовувався завжди, коли потрібно було якось обґрунтувати зверхність і виключне становище якоїсь однієї етнічної чи соціальної спільності порівняно з іншими, або ж у тих випадках, коли свідомо чи несвідомо якась спільність через своїх ідеологів прагнула уявним самовозвеличенням компенсувати свою реальну національну чи соціальну залежність і таким чином здолати спричинені нею комплекс неповноцінності чи почуття своєї меншовартості. Маючи безперечне право на своє існування, як і будь-який інший витвір художньої фантазії, наприклад, казки, ці погляди разом з тим абсолютно не придатні для реального самовизначення сучасного українського суспільства, а намагання видати їх за науково обґрунтовану істину навіть перешкоджають такому самовизначенню. Українцям нема потреби самовозвеличуватися з допомогою псевдоміфів, бо вони ніколи не прагнули і не прагнуть до панування над іншими народами, а крім того їх реальна історія та здобутки національної культури є самодостатніми для підтримки ними своєї національної гордості і гідності.

Не менш поширеними в нашому сьогодишньому суспільстві є також різні прояви ретроспективної самосвідомості, в яких ідеалізуються події, способи життя, характер взаємовідносин, що мали місце у віддаленому і зовсім недалекому минулому і які теж нерідко видаються за своєрідні взірці, через

реанімування яких нібито може відродитися і самовизначитися Україна. Але це, звичайно, утопія. Ні відродження козаччини часів Запоріжської Січі, ні перетворення України в суто аграрну країну «добрих і працюючих хліборобів», об'єднаних патріархальними відносинами, ні повернення її до ще недавнього «соціалістичного» минулого сьогодні неможливі, бо не можна йти вперед з поверненою назад головою. Щоб не стати чисто «екзотичною» нацією, цікавою хіба що для багатих іноземних туристів, треба дбати насамперед не про те, як вдягнути всіх наших людей в шаровари й вишиванки, навчити їх співати колядки і козацькі пісні, відродити на рівні побуту й в різних формах громадського життя споконвічні народні звичаї й обрядові дійства, але в першу чергу про те, як підняти до рівня вимог сучасної світової цивілізації їх економічний рівень, соціально-політичну і правову культуру, допомогти їм більш глибоко зрозуміти й об'єктивно оцінити ті процеси, що відбуваються зараз у світі і в Україні, пробудити їхні прагнення і здатність брати цілком свідому і відповідальну участь в її державотворенні. Але для досягнення цього, знов-таки, нема іншого шляху ніж вироблення адекватної національної самосвідомості.

Серед проєктивних форм суспільної самосвідомості, які існують сьогодні в Україні, можна виділити декілька різновидів. Це, по-перше, популістсько-пропагандистські утопії «процвітаючої, щасливої України», якою вона нібито може стати без особливих зусиль: знайшовши «скарб Полуботка», скориставшись допомогою української діаспори, використовуючи «тільки для себе» свої природні ресурси, перш за все - «чорноземи». Досить розповсюджені на підступах до національної незалежності, зараз ці погляди серйозно не сприймаються навіть оптимістично настроєними «національно свідомими» обивателями.

По-друге, це різні варіанти моделей багатих капіталістичних країн з розвинутою ринковою економікою і демократичними формами державного устрою. Цей «ідеал» найбільш поширений серед молоді і тієї частини

населення, яка зуміла збагатитися під час так званої прихватизації і завдяки різного роду напівзаконної чи напівкримінальної спекулянтсько-підприємницької діяльності. Але перші ж спроби вступити в нерегульований державою ринок, які привели до різкого майнового розшарування і до загострення соціальної і, відповідно, політичної поляризації населення, злочинне накопичення «первинного капіталу» за рахунок розкрадання держави і обкрадання людей, які жили за рахунок власної праці чи завдяки соціальній підтримці, відкрита купівля-продаж «демократичних» соціальних інститутів і корупція владних структур і державних органів, майже узаконений криміналітет, узурпація влади організованими злочинними угрупованнями і постійне зубожіння все більшої частини населення тощо змусили відсахнутися від цих «ідеалів» багатьох з тих людей, хто раніше в ці ідеали свято вірив і сповідував їх. Тверезий аналіз ситуації, що склалася, свідчить про те, що не можна просто запозичити існуючі у сучасному світі «досконалі» соціально-економічні моделі багатих суспільств, механічно перенести ці моделі в Україну. Реалізація цих моделей, до яких різні країни йшли століттями, вимагає або повторення Україною довготривалого і надзвичайно тернистого шляху їх здійснення в інших країнах, починаючи з уже відомого нам хижацького «первинного накопичення капіталу», але в такому разі вона б неодмінно була приречена на постійне відставання від найбільш розвинених країн світу, які б за цей час втекли набагато вперед; або звернення до відомої авантюрної практики «великих стрибків», з допомогою яких робилися спроби оминати певні етапи суспільного розвитку, наприклад, як нас вчили колись, «перейти від феодалізму до соціалізму минаючи капіталізм».

По-третє, це ідеали «світлого майбутнього», які частково ще залишилися в свідомості людей від часів «реального соціалізму», а частково породжуються соціально-економічною і політичною ситуацією, що склалася останнім часом в Україні, і виражають прагнення та інтереси «пролетаризованих» верств населення. Однак недостатні конкретність і теоретична обґрунтованість цих

ідеалів з врахуванням особливостей сучасного суспільства і сучасної цивілізації, догматизація в них застарілих, які вже дискредитували себе, положень про вирішальну роль насильства в історії, класову боротьбу і диктатуру пролетаріату як засоби їх здійснення, абсолютизація ролі в суспільному житті класових інтересів, виразником яких виступає партія, та ряд інших моментів свідчать про те, що і ця форма проективної самосвідомості не здатна сьогодні консолідувати українське суспільство.

Все це свідчить про те, що українське суспільство «в більшій мірі все ще є об'єктом, а не суб'єктом історії», що в першу чергу пов'язано «з відсутністю уявлення про нову для України модель суспільства» [9]. Відсутність же ідеалу майбутнього, який повинен вносити сенс в сьогодення, породжує ситуацію, в якій «жадоба творення може перерости в бунт мас, який замість переходу до нової системи самоорганізації народу може виродитись в катастрофу» [10].

Досліджуючи соціальну самосвідомість, важливо також враховувати, що вона може складатися і функціонувати на різних *рівнях*, починаючи з таких, в яких усвідомлюються тільки певні зовнішні, а нерідко й випадкові ознаки якоїсь спільноти (*поверхова самосвідомість*), і закінчуючи такими, завдяки яким «суб'єкт в собі» стає «суб'єктом для себе», тобто починає чітко розуміти своє становище в рамках більш широкої спільноті (в соціумі), свої корінні інтереси і свою історичну специфіку, на основі чого він тільки і може визначити реальну мету свого подальшого розвитку. Цей останній рівень самосвідомості правомірно визначити як *сутнісну самосвідомість* соціального суб'єкта. Структурні рівні самосвідомості соціального суб'єкта можуть також розглядатися як певні етапи її формування в процесі його становлення.

Вищою, найбільш загальною формою сутнісної самосвідомості соціального суб'єкта, в якій він усвідомлює себе не тільки по відношенню до світу як цілого, але й по відношенню до певних, найбільш глибинних засад свого буття, є *світогляд* [11]. Різні історичні типи і форми світогляду, які репрезентують різні картини світу і моделі соціуму, служать свого роду

вихідною ідейною основою для духовного самовизначення конкретно-історичних соціальних суб'єктів. Завдяки цьому в процесі їх становлення у них майже завжди існує певна свобода вибору цих вихідних засад, прикладом чого може служити «вибір» давньокиївського князя Володимира.

Подібна можливість вибору вихідних світоглядних засад в процесі свого самовизначення існує і сьогодні в українському суспільстві. Один з можливих варіантів такого вибору, який, принаймні, активно пропагується деякими політиками і представниками національної інтелігенції, є орієнтація на релігійний світогляд. Але чи реальний цей шлях?

Відомо, яку важливу роль відіграло православ'я в процесі національно-визвольної боротьби українського народу для його консолідації в ХУІ - ХУІІ століттях. Але вже й тоді ця боротьба була значною мірою ослаблена у зв'язку з тим, що певна частина українців, переважно шляхти, сповідувала католицизм. І не слід забувати, що не тільки політичні, але й ідеологічні міркування змусили піти Богдана Хмельницького на союз саме з Росією, а не з якоюсь іншою країною [12]. Без сумніву, цей світоглядний чинник повинен враховуватися і сьогодні. Але сподіватися, що якась з релігійних конфесій (яких зараз в Україні нараховуються десятки і які, крім усього іншого, є одним з виразів культурної самобутності представлених в її складі національних меншин) може стати ідейною основою самовизначення і консолідації сучасного українського суспільства - очевидно, нереально.

Іншою світоглядною основою вироблення національної самосвідомості, яка є значно менш традиційною для українців і спроби використання якої лише певною мірою характерні для кирило-мифодіївців, М.П.Драгоманова, М.С.Грушевського, Володимира Винниченка, Вячеслава Липинського та деяких інших українських культурних та політичних діячів останніх двох століть, може бути філософський світогляд, а точніше - соціально-філософські концепції, які значно збагатилися протягом останнього століття. Без використання цих світоглядних засад сьогодні неможливо розробити будь-яку

сучасну, раціональну форму соціальної самосвідомості [13]. Але це, звичайно, зовсім не значить, що досить тільки втиснути наш історичний досвід в рамки якоїсь відомої соціально-філософської концепції, і ми відразу зможемо зрозуміти: хто ми, звідки ми, куди ми йдемо? Різні соціально-філософські концепції можуть служити лише своєрідним риштуванням в процесі будування храму самосвідомості, але лише за однієї умови - якщо буде необхідний «будівельний матеріал». А такий матеріал може дати тільки достовірне знання і глибоке осмислення нашої національної історії та культури, розуміння головних тенденцій і альтернатив розвитку сучасного світу і, звичайно ж, цілеспрямоване вивчення різними соціальними науками тих процесів, зрушень, структурних змін, взаємодії різних інтересів і сил, які відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Розглянуті аспекти проблеми ролі самосвідомості у становленні соціального суб'єкта не вичерпують її змісту, тому її аналіз потребує продовження

Література:

1. Див., наприклад, про це: Кууси П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. - М., 1988.
2. Див.: Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984; Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. - М., 1982; Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии. - М., 1981; Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983; Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. - Л., 1989; История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. - М., 1983; История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины. - М., 1986; История первобытного общества: Эпоха классовообразования. - М., 1988; Культура и общество в эпоху становления наций. - М., 1974; Нельга О.В. Теория этносу. - К., 1997; Маркарян Э.С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. - Ереван, 1973; Охотники. Собиратели. Рыболовы. - Л., 1972; Поршнев Б.Ф. О начале человеческой

истории: Проблемы палеопсихологии. - М., 1974; Поршнева Б.Ф. Социальная психология и история. - М., 1979; Семенов Ю.И. Как возникло человечество. - М., 1966; Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. - М., 1989; Скворцов Л.В. Субъект истории и социальное самосознание. - М., 1983 та ін.

3. Див.: Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. - М., 1986; Кон И.С. Открытие «Я». - М., 1978; Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. - М., 1984; Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. - М., 198? ; Столин В.В. Самосознание личности. - М., 1983; Чеснокова...; Шибутани Т. Социальная психология. - М., 1969 та ін.

4. Див.: Соціологія: короткий соціологічний словник/ Під заг. ред. В.І.Воловича. - К., 1998.

5. Див.: Семенов Ю.И. Как возникло человечество. - С. 319 - 346.

6. «Етнічні спільності ... належать до тих людських спільнот, для яких самосвідомість виступає невід'ємним компонентом - без самосвідомості не існує етнічної спільності» (Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - С. 176).

7. Вишневская Г. Галина: История жизни. - Чикмент, 1993. - С. 44.

8. Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т.1. - С. 422-423.

9. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). - К., 1996. - С. 741.

10. Див.: там само. - С. 744 - 745.

11. Див.: Арцишевский Р.А. Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. - Львов, 1986. - С. 56 - 67.

12. До речі в польських виданнях творів Генріка Сєнкевича його роман «Вогнем і мечем» друкується з передмовою автора (випущений в російських перекладах), в якій він, зокрема, аналізує причини розпаду Речі Посполитої внаслідок відділення від неї України. Підкреслюючи етнічну, мовну, культурну спорідненість поляків і українців як важливу передумову їх єдності, він разом з тим робить висновок, що саме конфесійні відмінності між католиками і

православними відіграли вирішальну роль у їх відокремленні. Історичне значення православ'я в національному самовизначенні українців слід враховувати і при об'єктивній оцінці Унії 1594 р.. Визнаючи її позитивний вплив як одного з важливих чинників на подальший розвиток української культури, разом з тим треба чітко усвідомлювати її дійсні політичні причини і цілі, які, зокрема, яскраво проявилися вже в намаганнях римського папи будь що коронувати на короля Данила Галицького, і які прекрасно розумів Константин Константинович Острожський - непримиренний супротивник згаданої Унії.

13. «Ясні і чіткі риси нашого призначення мають бути чітко сформульовані і самоусвідомлені, прийняті як такі, що не підлягають сумніву. Дефіцит світоглядних засад породжує хаос і варварство, розгул пристрастей, жадань і ненависті» (Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу. - С. 747 - 748).

(Арцишевський Р. А. Роль самосвідомості у становленні соціального суб'єкта // Соціальні студії. – Луцьк: ІСН, 2000. - №1. – С. 2-9.)

Контакт e-mail: roman.arc@yandex. ru